

Dr. sc. Omer Hamzić

Muse Ćazima Ćatića 18, Gračanica

POVODOM OBJAVLJIVANJA “ŽRTVOSLOVA BOŠNJAČKOG STANOVNIŠTVA S PODRUČJA OPĆINE GRAČANICA 1941.-1945.”

OVOJ TEMI VRAĆAMO SE PRIJE SVEGA ZATO ŠTO je percepcija Drugog svjetskog rata na Balkanu, pa i na prostorima BiH drugačija nego u ostatku Evrope. Dok je Drugi svjetski rat u u Evropi već odavno historija, kod nas se još uvijek čini nezavršenim. U najgorem obliku nam se i ponovio, nakon slo-
ma komunizma i dolaska demokratije, u ratnom požaru od 1992.–1995. godine. U političkom vokabularu i političkoj stvarnosti BiH kao da traje i danas, možda že-
šće i opasnije nego na drugim prostorima – kao i priča o fašizmu i antifašizmu...

Obilježavajući 65. godišnjicu završetka Drugog svjetskog rata i pobjede nad fašizmom, u ovom broju “Gračaničkog glasnika” posebno tematiziramo stradanje Bošnjaka s područja općine Gračanica tokom Drugog svjetskog rata i pokrećemo pitanje bošnjačkih žrtava krajem rata i u prvim danima mira na prostoru Jugoslavije. Na priču o teškim ratnim zločinima tadašnjih pobjednika, koji se istražuju pod općim nazivom *Bleiburg*, još uvijek, oči-

gledno, nije stavljena tačka – premda je u posljednjih desetak godina o tome objavljeno mnogo historiografske literature i dokumentarne građe, naročito u Sloveniji i Hrvatskoj.

U mjestu Bleiburg u Austriji, blizu granice sa Slovenijom, 15. maja 1945. pripadnici različitih oružanih formacija s područja Nezavisne države Hrvatske (NDH) i izbjegli civili pokušali su se predati snagama zapadnih saveznika, odnosno Britanaca. Međutim, bili su izručeni snagama Jugoslavenske armije (JA) i komunističkim vlastima, koji ih upućuju na masovne egzekucije (na više mjesta oko Maribora, Dravograda, Zidanog Mosta i dr.), te u tzv. marševima smrti (koji se često označavaju alegorijski kao *Križni put*) do zarobljeničkih i radnih logora, kroz Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Srbiju, ponekad sve do Hercegovine, Dalmacije, Kosova i Makedonije, uz mučenja, zlostavljanja, te pojedinačna i masovna ubistva. Bleiburg je tako postao paradigma svih navedenih strada-

nja i zločina, premda je u tom mjestu stradao manji procenat od ukupnog broj žrtava. Stoga se pojmom *Bleiburški zločin* u savremenoj historiografiji obilježavaju sva masovna ubistva, mučenja i drugi zločini počinjeni od strane pobjedničke JA nad zarobljenim pripadnicima poraženih vojnih snaga i izbjeglim civilima u završnici rata i neposrednom poraću, koji su se dešavali najvećim dijelom na području Slovenije, ali i u drugim mjestima po Hrvatskoj, te Bosni i Hercegovini i Srbiji.

Bleriburški zločin je nedvosmisleno predstavljao teško kršenje zakona i običaja ratovanja i međunarodnih pravnih propisa koji su tada važili. Premda je uključivao elemente poput osvete, te klasne i nacionalne mržnje, to nije bio skup nepovezanih incidenata i osvetničkih ekscesa, nego planiran i sistematski izveden zločin koji je predstavljao jedan dio represalija i likvidacija političkih i ideoloških protivnika od strane novouspostavljenog komunističkog režima. Ukupan broj žrtava je za sada teško pouzdano ustanoviti, ali se u historiografiji najrealnijom smatra procjena da ukupan broj žrtava Bleiburškog zločina iznosi oko 80.000 ljudi, najvećim dijelom Hrvata, ali isto tako i Bošnjaka, Nijemaca, Slovenaca, Srba, Crnogoraca, itd.).

U posljednje vrijeme otkriveno je više desetina masovnih grobnica u Sloveniji, koje svjedoče o grozomornom zločinu, počinjenom od strane ratnih pobjednika. Tenkovski rovovi u Teznom, ispunjeni do vrha ljudskim leševima (na otkopanih 70-ak metara nađeno je više od 1.100 ljudskih skeleta), te jezivi prizori mumificiranih ljudskih tijela u rudarskom oknu Barbarin rov, u Hudoj Jami kod Laškog, polivenih krečom i zatvorenih iza više slojeva betona, cigle i zemlje – svjedoče o užasnoj brutalnosti zločina, te iznova aktueliziraju pitanje kako odgovornosti počinitelja i naredbodavaca, tako i ukupnih razmjera i broja žrtava.

Svemu tome treba prići hladno i racionalno, znanstveno i profesionalno. Najpo-

uzdaniji način utvrđivanja ukupnog broja žrtava i, na osnovu toga, procjene razmjera zločina jeste osobna identifikacija stradalih. U tom smislu, objavljivanje *Žrtvoslova bošnjačkog stanovništva s područja današnje općine Gračanica* – među kojima upadljivo najveći broj stradalih čine upravo žrtve Bleiburškog zločina – predstavlja jedan doprinos u tom pogledu. O Bošnjacima koji su život izgubili "na pogrešnoj strani" (pa tako i na Bleiburgu) do danas se gotovo ništa ne zna. U svim dosadašnjim istraživanjima i u do sada objavljenoj literaturi oni se gotovo i ne spominju među žrtvama. Ako se i radilo o nekim evidencijama, najčešće su bili tretirani kao Hrvati – pripadnici hrvatske vojske ili pak kao državljani i žitelji NDH. Otuda toliko neznanje o bošnjačkim žrtvama tokom Drugog svjetskog rata.

Osim službenog spiska poginulih Bošnjaka s područja gračaničke općine na strani partizana, koji je objavljen i u literaturi (iako je i on nepotpun), nikada nigdje nije službeno zapisano niti objavljeno ni jedno drugo ime poginulog ili nestalog u nekoj drugoj vojnoj formaciji.

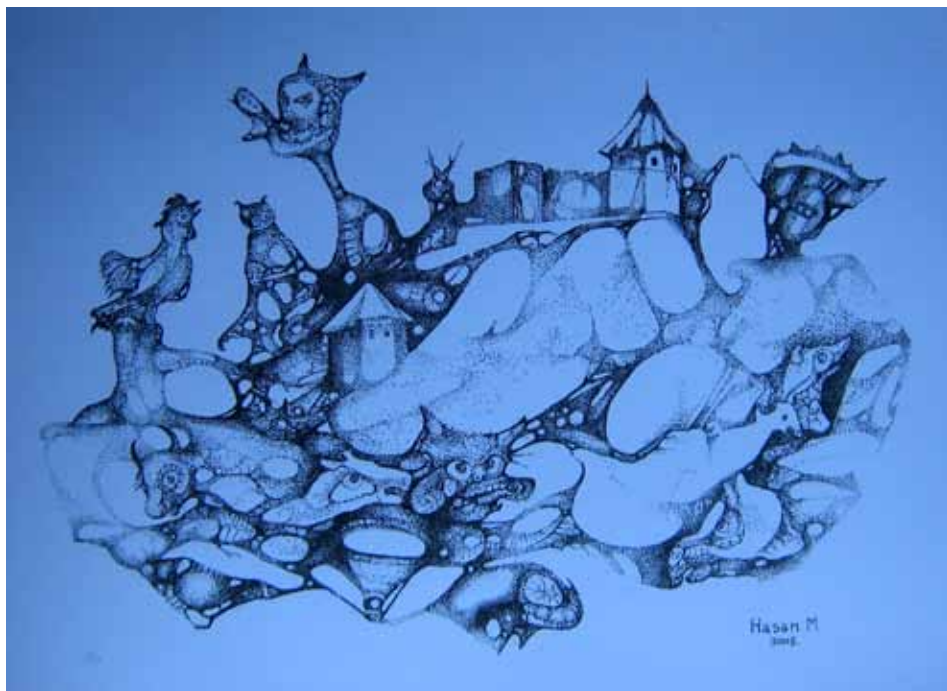
***

Da se podsjetimo: nakon propasti Kraljevine Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je, voljom okupacionih sila, priključena novouspostavljenoj državnoj tvorevini NDH, koja je od samog početka u svoje vojne formacije, prvenstveno domobranske jedinice i oružništvo, mobilisala i Bošnjake (deklarativno proglašene Hrvatima), okrećući ih odmah na početku protiv ustaničkih četničko-partizanskih snaga. Konkretnije, na prostoru Tuzlanske oblasti to su bile ustaničke snage na Ozrenu, Trebavi i Majeveci. Nakon sklapanja sporazuma sa četnicima (sredinom 1942.), hrvatske vlasti su počele mobilisati Bošnjake u svoje elitne legionarske jedinice, koje su na zahtjev Hitlera, upućivane na istočni front. U isto vrijeme, ostavili su nezaštićena mnoga bošnjačka područja koja su sve

više ugrožavana od strane četnika. Otuda su se u tuzlanskoj regiji pojavile inicijative za formiranje posebnih jedinica, koje bi bile u stanju braniti taj prostor. Krajem 1941. i početkom 1942. godine formirana je DOMDO pukovnija Hadžiefendića, čija je jedna bojna bila aktivna i na prostoru Gračanice. Polovinom 1943. godine, pod pritiskom Nijemaca, koji su u toj jedinici vidjeli mobilizacionu bazu za popunjavanje svojih Waffen-SS jedinica i pod udarom partizanskih snaga koje su poslije proboja na Sutjesci (u historiografiji do 1990. poznata kao Peta neprijateljska ofanziva) nadirale prema Tuzli, Hadžiefendića DOMDO pukovnija je doživjela propast. Njeno ljudstvo je jednim dijelom popunilo partizanske jedinice formirane tokom 1943. godine u sjeveroistočnoj Bosni (16. muslimanska, 17. majevička, 18. hrvatska i 19. birčanska brigada, te Tuzlanski NOP odred), a drugim dijelom je mobilisano u 13. SS gorsku diviziju. Ostaci te jedinice na periferijama Tuzlanske oblasti (Teočak, Kalesija, Ribnica, Gračanica), preformi-

rat će se, uz pomoć Nijemaca, u tzv. Zeleni kadar (Bosanski planinici), iz kojeg će se razviti i neke ustaške jedinice (između ostalih i 25. ustaška bojna Ibrahima Pjanića na području Gračanice), koje će početkom 1945. godine, kao dijelovi objedinjenih Hrvatskih oružanih snaga (HOS) biti definitivno uništene u završnim operacijama NOVJ, odnosno JA na ovom prostoru. Mnogi su tada sa ostacima svojih jedinica odstupili prema Bleiburgu i najvećim dijelom stradali u masakrima i egzekucijama u Sloveniji, tokom maja i juna 1945. godine, što svjedoče i brojni iskazi preživjelih svjedoka sa ovoga prostora.

O završnim operacijama jedinica Jugoslovenske armije oko Gračanice, u ovom broju "Gračaničkog glasnika" objavljujemo prilog Omera Hamzića pod naslovom "Nastupanje jedinica Jugoslovenske armije i borbe sa ostacima ustaško-domobranskih (hrvatskih) i njemačkih snaga na pravcu Srnice-Doborovci-Gračanica, u proljeće 1945. godine". Opširnije o sudbini i stradanju Bošnjaka u tim jedinicama, u ovom broju

objavljujemo i prilog Edina Šakovića pod naslovom *"Gračanlije u oružanim snagama NDH i njemačkim legionarskim jedinicama 1941.-1945. i njihova stradanja"*.

***

Završetak Drugog svjetskog rata i slom NDH kao fašističke tvorevine, u kojoj se našla i Bosna i Hercegovina, u početnom periodu, 1945. godine, u širim slojevima stanovništva doživljavao se na različite načine, zavisno od vojno-političke situacije u prethodnim godinama, te konkretnog raspleta na terenu u završnim operacijama zadnjih dana rata. Sa prostora današnje općine Gračanica, početkom aprila 1945. godine, pod snažnim naletom jedinica JA (pretežno srbijanskih, novomobilisanih brigada i divizija, popunjenih najvećim dijelom bivšim četnicima i srbijanskim kvislinzima) povuklo se više stotina vojnika koji su služili u lokalnim ustaškim i domobranskim (zelenokadrovskim) jedinicama (objedinjenim u Hrvatskim oružanim snagama – HOS) u pravcu Doboja, Dervente i dalje na zapad. S njima su u panici bježale i manje ili veće skupine civila.

Napuštajući svoje položaje i svoj zavijaj, bježeći ispred snažnijeg protivnika (kojeg nisu smjeli čekati, niti mu se predati), bili su uvjereni da se privremeno povlače, odstupaju, nadajući se brzom povratku kući. Sa tim ubjeđenjem i njihovi najbliži ukućani (roditelji, supruge i djeca) dočekali su novu vlast, očekujući brz povratak svojih vojnika, koji su, po njima, samo privremeno odstupili.

Taj je izraz u gračaničkom kraju upotrebljavan za sve one koji su se povukli pred partizanskom vojskom. Za njih se nije govorilo da su pobjegli, da su poraženi, da su potisnuti – već da su odstupili. Mnogi se, nažalost, nikad nisu vratili svojim kućama. Za njih se pouzdano ništa ne zna do današnjeg dana. Posljednji put su viđeni krajem aprila i početkom maja u koloni poražene vojske od Maribora do Zidanog Mosta i Blajburga.

Mnoge mlade supruge i djevojke su se osušile i pomrle, čekajući ih. Pojam **"odstupio"** vremenom je mijenjao svoje značenje: od privremenog povlačenja s položaja, odnosno iz rodnog kraja, do definitivnog nestanka i *"odstupanja"* čak i iz sjećanja. U toj svojoj transformaciji dobijao je i određene nadopune, postajao je sve složeniji i slojevitiji. U narodnom pamćenju ta riječ danas pokriva nekoliko značenja: od čisto vojničkog povlačenja, pa do političkog i psihološkog bježanja od istine o velikom porazu i nade u privremenost novonastalog stanja – dok se ne vrate oni koji su samo "odstupili", a nisu poraženi i pobijeni. Svako od tih značenja odražava specifičnu i zgusnutu percepciju završnice Drugog svjetskog rata u bošnjačkom narodu na širem prostoru Gračanice, a vjerovatno i na prostoru Bosne i Hercegovine.

Nesretna sudbina svih onih koji su "odstupili" i koji se nikada više nisu vratili svojoj kući, u nedostatku historijske istine, dugi niz godina je prešućivana i bila prava tabu tema. O tome se moglo samo šaputati u uskom porodičnom krugu, oko ognjišta u kojima su bile zapretane nade o njihovom povratku. To je samo produbljivalo traumu u kolektivnoj svijesti ovdašnjeg stanovništva. Uzaludnost čekanja kao realnost, proizvodila je gorčinu i bol u srcima, neizmjernu patnju koja je "čekače" do groba pratila. To je tačka na kojoj se otvara pitanje produženja i trajanja zločina, koji danas obilježavamo pojmom Bleiburg.

***

Iako se u zadnjih desetak godina došlo do mnogih novih saznanja, brojna pitanja oko učešća Bošnjaka muslimana u Drugom svjetskom ratu i dalje ostaju otvorena. Ključno pitanje je i dalje, ipak, jesu li Bošnjaci muslimani u Drugom svjetskom ratu bili na pravoj strani i koliko ih je stradalo u tom ratu. Odgovor na prvi dio tog pitanja ne može se dati sve dotle dok se ne utvrdi koja je to, zapravo, bila prava strana u Drugom svjetskom ratu – s gledišta interesa i u

odnosu na Bosnu i Bošnjake. Ako ima nekog opravdanja što još uvijek na taj odgovor čekamo (s obzirom na njegovu složenost), nikakvog opravdanja nema to što mi ni do danas ne znamo koliko je bošnjačkih glava izgubljeno u Drugom svjetskom ratu i kakve su posljedice tih stradanja do današnjeg dana: populacijske i demografske, ekonomske i civilizacijske, društvene i političke. A znamo da su ginuli na gotovo svim ratištima i stratištima Evrope i u svim vojskama i paravojskama koje su "operisale" na prostorima bivše države. Najbolje knjige o tome do danas napisali su nebošnjaci.

Jesu li bošnjački intelektualci i historičari svjesno bježali od tih tema? Je li minuli rat za BiH (1992. – 1995.), potisnuo "onaj rat", jesu li potomci zaboravili svoje mrtve, jesu li grobovi (ako se za njih zna) prekopani i preorani, jesu li mnoge žene čekajući svoje muževe da se vrate iz rata u patnji već pomrle? Pošto nikada nigdje nisu pribilježena i zapisana, jesu li zauvijek sva ta imena otišla u zaborav? Je li se to historija s njima poigrala na najgrublji način? Hoće li svi ti ljudi po drugi put, ovoga puta i definitivno nestati? Kao da nikada nisu ni postojali?

U traženju odgovora na ta pitanja, nekoliko članova Redakcije Časopisa "Gračanički glasnik", 2004. godine, donosi odluku da "o svom trošku i na svoj rizik" to nestajanje "po drugi put" – i odstupanje u zaborav čitave jedne generacije Bošnjaka – pokuša zaustaviti, makar za područje općine Gračanica, u nadi da će primjer ovog Časopisa slijediti i drugi, kadrovski i materijalno mnogo spremniji i profesionalno pozvaniji od ove Redakcije. Istraživanje je bilo višestruko zahtjevnije i daleko složenije nego što su njegovi nosioci u početku mislili. Osim nedostatka materijalnih sredstava, nedostajalo je i iskustva, znanja i literature. U jednom periodu počelo se posustajati. Veliko olakšanje, u tom smislu, bio je internet, koji olakšava i komunikaciju i pristup stručnoj literaturi.

Kao glavni urednik Časopisa i nosilac projekta, nikakvu podršku ni od koga nisam ni očekivao – a ni tražio. Zato nisam očekivao ni smetnje ni pohvale, još manje optužbe. A one su ipak počele stizati – da ovim istraživanjem izjednačavamo partizane, ustaše i četnike, "žrtve i zločince". Nisam tome pridavao nikakva značaj. Vjerovao sam da radimo dobar posao – koji, napokon, uspješno privodimo kraju. Utvrdili smo razmjere stradanja Bošnjaka s područja općine Gračanica u Drugom svjetskom ratu na svim ratištima i svim stratištima, u svim uniformama i pod svim obilježjima "na njihovim kapama", prikupili njihova imena, koja, uz određene komentare i druge priloge objavljujemo u ovom i narednom broju "Gračaničkog glasnika", pod jedinstvenim naslovom **Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.-1945.** Ni u kojem slučaju ne stavljamo znak jednakosti između različitih oznaka na vojničkim kapama, ali ipak debelo podvlačimo da su pod raznim tim oznakama Bošnjaci gubili glave, podjednako vjerujući da su na pravoj strani. U tome i jeste tragedija ovog naroda. Ukazujući na dimenzije te tragedije, prezentirajući samo objektivne činjenice, podatke i imena, trudili smo se da čitavom ovom projektu damo humani i civilizacijski predznak, te da postignemo naučnu svrhu i cilj.

Objavljujući rezultate tog istraživanja, zahvaljujem se brojnim saradnicima i volonterima koji su, radeći na terenu, prikupljajući i provjeravajući mnoge podatke, dali svoj puni doprinos da projekat uspije. Njihova imena sa zahvalnošću, navodimo u spomenutom prilogu.

***

U ovom broju obilježavamo godišnjicu završetka još jednog rata. Riječ je o 15. godišnjici završetka rata za BiH ili agresije na BiH. Ovaj datum obilježavamo objavljivanjem spiska imena poginulih boraca i ubijenih civila od 1992.-1995.godine koja

su uklesana na Centralno šehidsko spomen-obilježje u Gračanici koje je otkriveno 25. maja 2010. godine., tačno na 18. godišnjicu prvog artiljerijskog napada na Gračanicu sa srpskih položaja na Ozrenu i Lendićima, kada je na ovaj grad ispaljen neutvrđen broj granata raznih kalibara, ubijeno više civila, a o materijalnoj šteti i razaranju da se i ne govori. Ovaj spisak kao važan dokument, uz prigodan tekst, objavljujemo i povodom otkrivanja spomenutog spomen-obilježja.

Dakle, sticajem okolnosti, u ovom broju bavimo se žrtvama i ratnim stradanjima stanovništva općine Gračanica u dva rata, s jednim ciljem da se nikada ne zaboravi i sa jednom antiratnom porukom – da se nikad nikome ne ponovi.

***

Na koncu, nevezano za glavnu temu ovog broja Glasnika, podsjećamo da se ove godine navršavaju i dvije značajne obljetnice. Jedna od njih je stotinu godina od

proglašenja prvog Ustava Bosne i Hercegovine (20. II. 1910.), osnivanja Bosanskog sabora i prvih saborskih izbora (krajem maja iste godine). Ovu stogodišnjicu obilježavamo prilogom naše stalne saradnice Mine Kujović iz Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, o jednoj predstavi uglednih Gračanlija upućenoj Bosanskom saboru. Isto tako, ove godine se navršava dvadeseta obljetnica od demokratskih promjena i obnove parlamentarizma u Bosni i Hercegovini, odnosno osnivanja Stranke demokratske akcije, kao prve parlamentarne stranke u Bosni i Hercegovini i svojegrsnog bošnjačkog nacionalnog pokreta iz ranih 1990.-tih. S tim u vezi, objavljujemo memoarsko-historiografski članak mr. sc. Rusmira Djedovića o osnivanju lokalne organizacije SDA u Gračanici. Nadamo se da će taj prilog poslužiti kao primjer i kao povod da se pristupi prikupljanju građe i serioznijem istraživanju političkog organiziranja u Gračanici, 1990. godine.

